

RANA MANUFAKTURA I SOCIJALNI ASPEKTI POVIJESTI ZANATSKOG STANOVNIŠTVA DUBROVNIKA U XV I NA POČETKU XVI STOLJEĆA

Nelli P. Manančkova, Voronjež (SSSR)

Uski je pojas priobalne Dalmacije s nizom razvijenih gradova u sredini XV stoljeća činio dio regije Sredozemlja. Dalmacija je zahvaljujući svom geografskom položaju jače i prije ostalih krajeva tog bazena osjetila impulse političkog i socijalno-ekonomskog utjecaja gradova sjeverne i srednje Italije, gdje se na početke kapitalističkih odnosa može naići već u XIV stoljeću.

Kako je to zabilježeno u jugoslavenskoj historiografiji Dubrovnik je bio jedini grad u Dalmaciji i jedini centar na cijelom Balkanskom poluotoku gdje su se počeli pojavljivati elementi ranokapitalističkih odnosa u industriji u prvoj polovici XV stoljeća. Pojava i razvitak rane manufakture u suknerskom zanatu Dubrovnika poseban je problem koji organski ulazi u zajednički i danas aktualan problem geneze kapitalizma u Evropi. Na žalost, u historiografiji niti je bilo, niti ima radova posebno posvećenih dubrovačkoj manufakturi. Istraživanja jugoslavenskih učenjaka o zanatima i trgovini u Dubrovniku XIV — XVI st. samo su usput dotakla problem manufakture i dala su veoma mnogo novih podataka izvučenih iz izvora koji se čuvaju u Dubrovačkom arhivu.

U tom smislu valja spomenuti prvi u godinama poslije rata veoma zanimljiv rad I. Božića o ekonomskom i društvenom razvitku Dubrovnika u XIV — XV st.¹ I. Božić je točno odredio najbitnije karakteristike razvitka zanata u Dubrovniku — slabost i nedovršenost cehovskih organizacija, oštru kontrolu vlade koja se čuvala od povezivanja zanatlija unutar cehovskih bratstava itd. Pošto je spomenuo prisutnost zametaka kapitalizma u suknarstvu XV stoljeća, Božić nije sebi postavio zadaću da da konkretnu analizu svih uvjeta i karakteristika njihova pojavljivanja. Među kasnijim radovima istaknuto mjesto pripada monografiji D. Rollera o dubrovačkom zanatstvu XV — XVI st. koja sadržava izbor izvora o povijesti suknarstva u Dubrovniku.² U recenziji je te monografije J. Tadić s razlogom prigovorio autoru zbog upotrebe arhivskih dokumenata bez sistema, zbog nedovoljnog korištenja građe iz serije »Diversa notariae« i »Diversa cancellariae«, zbog čega je po Tadićevo mišljenju u njegovu radu ne-

¹ I. Božić, Ekonomski i društveni razvitak Dubrovnika u XIV i XV veku, *Istorijski glasnik* I, 1949.

² D. Roller, *Dubrovački zanati u XV i XVI stoljeću*, Zagreb 1951.

ravnomjerno osvijetljena povijest pojedinih zanata.³ Razvitak sukнарства, kojem u monografiji pripada najveće poglavlje, detaljno prati prema izvorima, kako je izjavio recenzent, samo za 1420 — 1460. g., ostali su periodi što ih je autor analizirao znatno slabiji.

Recenzija je J. Tadića u stvari samostalni članak koji je bitan prilog proučavanju zanata i daje kratak popis izvora, arhivskih materijala koji su potrebni za šire i detaljnije razmatranje karakteristika njihova razvitka.

Iako priznajemo da su Tadićeve primjedbe uvjerljive, ne možemo zaboraviti da monografija D. Rollera ostaje još uvijek najopširnije istraživanje povijesti dubrovačkog zanatstva u cjelini. U toj knjizi autor iznosi misao kako je dubrovačka manufaktura kao posebna organizacija proizvodnje posuđena iz Italije. Nama se mišljenje D. Rollera čini zanimljivo, iako nedovoljno argumentirano i mada ne odgovara na pitanje o uvjetima njezine pojave.

Poslije izlaska iz štampe knjige D. Rollera i recenzije J. Tadića pojavilo se još nekoliko radova koji su dopunili podatke o zanatstvu što ih je sakupio Roller novim svjedočenjima izvora. Među njima valja istaknuti članak Dušanke Dinić-Knežević o Petru Panteli, prvom velikom sukнарu — poduzetniku i trgovcu, pa rad Desanke Kovačević o dubrovačkim zanatlijama koji su živjeli u drugim zemljama i istraživanja J. Tadića o povijesti Dubrovnika do sredine XV st.⁴ Ako se u prva dva članka razmatraju relativno uski problemi, onda Tadićevi radovi imaju uopćen karakter. Šireći okvire svoga prikaza do panorame povijesti susjednih balkanskih zemalja, Tadić karakterizira mnogostrane veze Dubrovnika sa Srbijom i Bosnom, ističe uzajamne utjecaje oblasti različitih po nivou razvitka. Kada se dotiče važnih kretanja u zanatskoj proizvodnji Dubrovnika, autor ne sumnja da su ranokapitalistički odnosi u sukнарstvu Republike stekli oblik manufakture, ali on za razliku od drugih istraživača povezuje zametak manufakture s općenitim razvitkom susjednih krajeva, a ponajprije zemalja Srbije i Bosne. Široki aspekt proučavanja socijalno-ekonomskog razvitka Dubrovnika u najbližim oblastima koji predlaže Tadić, zaista dopušta otkrivanje posebnih procesa što pridonose ranoj pojavi elemenata kapitalizma u najvećem centru Dalmacije. No mi se na žalost s nekim ocjenama nivoa ekonomskog razvitka srpskih zemalja u Tadićevim radovima ne možemo složiti. J. Tadić na primjer smatra kako su se u XV stoljeću, kada je Zapad gradio svoj novi ekonomski sistem — kapitalizam, neke slične pojave mogle vidjeti tada i u Srbiji, koja je u ekonomskom, društvenom i kulturnom smislu bila u to vrijeme ispred drugih balkanskih zemalja.⁵ Ne ulazeći u pojedine Tadićeve formulacije, primijetiti ćemo samo kako se, prema uvjerenju sovjetskih istraživača, u Srbiji XV st. može vidjeti potpunu prevlast feudalnih odnosa. Neosporni znakovi

³ J. Tadić — D. Roller, Dubrovački zanati u XV i XVI stoljeću, *Historijski zbornik V*, 1952, br. 3—4.

⁴ D. Dinić-Knežević, Petar Pantela — trgovac i sukнар u Dubrovniku, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, 1970, knj. XIII/I; D. Kovačević, Dubrovčani zanatlije u srednjovjekovnoj Srebrenici, *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine XV*, 1966; J. Tadić, Privreda Dubrovnika i srpske zemlje u prvoj polovini XV veka, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu*, 1968, knj. X/I; isti, Istorija Dubrovnika do polovine XV veka, *Istorijski časopis XVIII*, 1971.

⁵ J. Tadić, Istorija Dubrovnika, 29.

procvata feudalizma u Srbiji XIV — XV stoljeća nisu sovjetskim učenjacima dali osnovicu da postave pitanje o pojavi bilo kakvih pretpostavki za kapitalistički razvitak njezinih zemalja.⁶

Dakle, u najnovijoj je jugoslavenskoj historiografiji s jedne strane u naučni tok uvedena velika količina novih podataka o razvitku suknarstva u Dubrovniku, a s druge — još ostaju otvorena mnoga pitanja koja su povezana s poviješću rane dubrovačke manufakture — još nije istražen cijeli kompleks uzroka pojave i brze propasti prvih začetaka kapitalizma, nije određena njihova specifična težina u suknarskoj proizvodnji, niti je preciziran općeniti karakter dubrovačkog zanata u tom razdoblju i dr.

Mi se u svom nevelikom istraživanju, uzimajući u obzir opće uvjete razvitka Dubrovnika XV st., namjeravamo zaustaviti na specifičnosti njegove manufakture i na karakteru zanatske proizvodnje u cjelini, i isto tako *unijeti neke promjene u predodžbu o socijalnoj strukturi zanatskog stanovništva* republike XV — početka XVI st.

Izvori kojima smo se koristili nisu jednako vrijedni po podacima što su u njima sadržani. Poznato djelo Filipa de Diversisa »Opis Dubrovnika«, kompletni prijevod kojega je relativno nedavno objavljen u Jugoslaviji,⁷ sadržava slikovit opis o uspjesima zanatstva u Dubrovniku; statuti i fragmenti statuta raznih zanatskih bratstava i cehova⁸ dopuštaju da se rekonstruira redosljed procesa proizvodnje u suknarstvu i da se razumije karakter tradicionalnih uzajamnih odnosa zanatlija unutar posebne struke. Među materijalima kojima smo se koristili mnogo mjesta zauzimaju ona svjedočanstva i podaci koje su jugoslavenski istraživači otkrili u arhivskim dokumentima i koji su bogato predstavljani u njihovim člancima i monografijama.⁹

Brzi je rast dubrovačkog zanatstva — od svršetka XIV i u toku prve polovine XV st. — bio pripremljen i ekonomskim i političkim razvitkom Republike u prethodnim vremenima. Dubrovačka je trgovina u vremenu od XIII do sredine XIV st. bila orijentirana u velikoj mjeri na unutrašnja tržišta Balkanskog poluotoka. Tome nije toliko pridonijela težnja Venecije da istisne Dubrovnik s Jadranskog mora, koliko renesansa i razvitak rudarskih obrta u Srbiji i potom u Bosni. Ekonomski uspon srpskih i bosanskih zemalja dovodi do proširenja robne razmjene, do uspostavljanja čvrstih poslovnih i trgovačkih veza među dalmatinskim i balkanskim krajevima i centrima. Dalmatinski su trgovci vozili

⁶ Vidi E. P. Naumov, *Gospodstvujuščij klass i gosudarstvennaja vlast v Srbiji XIII — XV vv.*, Moskva 1975; V. P. Gračev, *Serbskaja gosudarstvennost v X — XIV vv.*, Moskva 1972. i dr.

⁷ F. de Diversis de Quartigianis, *Opis položaja, zgrada, državnog uređenja i pohvalnih običaja slavnog grada Dubrovnika*. Sa latinskog preveo prof. dr. Ivan Božić, *Dubrovnik II (XVI)*, 1973, br. 3. Odlomci toga djela na latinskom jeziku navedeni su i u prilogima knjizi V. V. Makuševa, *Issledovanija ob istoričeskih pamjatnikah i bitopisateljah Dubrovnika*. SPb 1867, 358 i d. U daljem tekstu: Diversis.

⁸ K. Vojnović, *Bratovštine i obrtne korporacije u Republici Dubrovačkoj od XIII do konca XVIII vijeka*, sv. 1—2, Zagreb, 1899—1900 (MHJSM, v. VII, pars 1—2).

⁹ Misli se uglavnom na rad: Roller, *Dubrovački zanati u XV i XVI stoljeću* i na priloge njegovu radu — str. 173. i dalje, (u daljnjem tekstu: Roller), a također i na članak: Dinić-Knežević, *Petar Pantela — trgovac i suknar u Dubrovniku* (dalje: Dinić-Knežević).

u Srbiju i u Bosnu sol, ribu, vino, ulje, staklene i metalne predmete, oružje i tkanine koji su se veoma dobro prodavali ili mijenjali za obojene ili dragocjene metale, za stočarske i poljoprivredne proizvode. U toj je posredničkoj trgovini koju su vodili dalmatinski gradovi neekvivalentna razmjena zanatskih proizvoda za balkanske sirovine bila oblik eksploatacije susjednih zemalja, glavni izvor obogaćivanja dalmatinskih gradova i trgovinskog kapitala u rukama njihovih poduzetnih trgovaca.¹⁰

Dubrovnik je uložio sve napore da bi zauzeo ključne pozicije u toj trgovini — uporišta Republike u obliku trgovačkih kolonija razasula su se po cijelom Balkanskom poluotoku — nije postojao ni jedan značajan trgovački ili rudarski centar do kojeg se nisu probili dubrovački trgovci i zakupnici poreza. Ojačanje privrede Dubrovnika podudara se s povećanjem njegova teritorija (pripojeni su bili Ston i Pelješac, Primorje, a poslije Konavljje) i s vanjskopoličkim uspjesima, od kojih je najveći bilo oslobođenje od vrhovne vlasti Venecije godine 1385. U novim su uvjetima pred Republiku bili postavljeni novi zadaci za učvršćenje stečenih granica i za očuvanje nezavisnosti. Vanjskopolička je atmosfera toga vremena ostajala napeta — nisu prestajale prijetnje da će Dubrovnik biti istisnut s osvojenih tržišta, da će stečeni teritoriji biti izgubljeni, da će biti uspostavljena vlast Venecije. Vlada Republike bila je prisiljena da neprestano traži korisne političke saveze, nove mogućnosti i načine za učvršćenje svoje privrede. Iskustvo, stečeno u oblasti posredničke trgovine i poduzetničke trgovine na Balkanu u toku prethodnog stoljeća, nametalo je prijeku potrebu razvitka vlastite proizvodnje roba, i to ponajprije robe tekstilnog zanata, koja se mnogo tražila u susjednim krajevima.

Dubrovačka Republika poduzima niz važnih koraka za proširenje starih i za uvođenje novih zanata u gradu. Glavno »industrijsko« predgrađe Dubrovnika bile su Pile, gdje se od početka XIV st. grade nove radionice za proizvodnju sapuna, tkanina, pa čak i peć za taljenje stakla. Republika u svoj grad privlači strane majstore, uglavnom Talijane,iskusne u mnogim zanatima. U staklarskoj proizvodnji počinje raditi Donat iz Murana,¹¹ u sukнарstvu — Dominik Filippov iz Augubija, Augustin Golakući iz Permule. Sukнарstvo je u XIV st. u Dubrovniku bilo razvijeno veoma slabo: proizvodili su uglavnom jeftine grube vunene tkanine kojih jedva da je bilo dovoljno za zadovoljenje potreba u gradu, pa je sada zaista postalo prijeko potrebno uvesti nov zanat — proizvodnju visokokvalitetnih tkanina za izvoz. U starom je tkаštву vune raspodjela rada bila jednostavna: gotovo su se svi pripremni radovi obavljali u tkalačkim radionicama u kojima su vunu čistile, češljale i prele žene zanatlja. Republika je morala ne samo osigurati uvoz sirovine — vune određenih vrsta, nego i organizirati

¹⁰ Aktivnu trgovačku razmjenu što se odvijala u to vrijeme među dalmatinskim gradovima i unutrašnjim krajevima Balkana neki učenjaci promatraju kao trgovačku ekspanziju dalmatinskih gradova, ponajprije Dubrovnika, u susjedne zemlje — vidi M. Freidenberg, Derevnja i gorodskaja žizn v Dalmaciji v XIII — XV vv., Kalinin, 192, 201.

¹¹ Otočić Murano bio je centar poznatog venecijanskog staklarstva. Venecija, koja je čuvala tajnu staklarske proizvodnje, najstrože je zabranila svojim majstorima da rade u drugim zemljama. Malo ih je imalo hrabrosti da prekrše odluku strašne republike sv. Marka. — Vidi N. A. Fionova, Steklodelie v Venecii XIII—XV vv — Zbornik *Strani Sredizemnomorja v epohu feodalizma*, Gorkij 1973.

proizvodnju na novim načelima, da domaće tkanine ne bi po kvaliteti zaostajale za talijanskima i da zanat ne bi bio nerentabilan. Zahvaljujući naporima vlade u Dubrovniku se pojavljuje sve više i više stranih majstora — godine 1416. Pavao Kornelo i Petar Pantela iz Piacenze, u slijedećim godinama — Salveto de Salveto iz Ferrare, Tomo iz Vicenze, Brunor iz Firenze, Blaž Tomazo iz Luke, Petar Antonij iz Verone, Antonij iz Firenze, a također i tkalci iz Kölna, bojadisar iz Zadra itd.¹² Majstori su, uglavnom Talijani, osim uskih stručnih znanja donosili i poznavanje tehnologije i iskustvo u organizaciji suknarske proizvodnje, sve stečeno u gradovima u Italiji. Visok se nivo tekstilne industrije u talijanskim gradovima osnivao na usitnjenoj specijalizaciji rada i na uvođenju u proizvodnju veoma velikog broja nekvalificirane radne snage. U anonimnom je »Trattato dell arte della lana« sastavljenom na svršetku XIV ili u XV st.¹³ dan opis 26—28 operacija za obradu vune i za proizvodnju sukna. U proizvodnom su procesu sudjelovali zanatlije gotovo 20 raznih struka.

Novo se suknarstvo Dubrovnik već od početka gradi na još široj raspodjeli rada nego staro; oko sredine XV st. mnoge se operacije definitivno odvajaju jednina od druge, pa osnovne faze proizvodnje sukna u Dubrovniku počinju podsećati na talijanski proizvodni proces.

Sve je započinjalo kupovinom vune: vuna uvezena u Dubrovnik dolazila je u ruke trgovaca koji su, kako izgleda, stvorili poseban sloj nakupaca vune i prodavača sukna. Oni su tu vunu davali zanatlijama na čišćenje: u Dubrovniku su poznate tri struke za obradu vune, no koje ipak nisu bile strogo određene, po potrebi je jedan zanatlija mogao obaviti nekoliko operacija. Čistači su vune — verghgiatori — odvajali vunu od nečistoće i prljavštine, tresaći — schartissieri — rastresali su vunu i otklanjali čupove, zatim su je češljači — pettenatori, pectinatori — raščešljavali drvenim češljevim, napajali maslinovim uljem i odvajali grebenano vlakno od otpadaka. Poslije toga su vunu predavali na pređenje — filatorima — koji su radili kod kuće i među kojima je bilo najviše žena. Od grebenane vune i od otpadaka radili su razne vrste pređe. Slijedeću je etapu proizvodnog procesa činio rad tkalaca. Tkalci — textori — morali su biti dobro stručno pripremljeni da bi sukno što su ga proizvodili odgovaralo određenim uzorcima.¹⁴ Zatim je sukno odlazilo u bojadisarsku radionicu. Najprije je jedan isti majstor i prao i bojio sukno, a zatim je ta obrada podijeljena na nekoliko operacija: od bojadisara su se — tinctori — odvojili perači sukna — purgatori, valjači sukna — follatori, vlačari — tiratori, chioldatori. Sukno su prije bojenja temeljito prali sapunom da bi uklonili ulje. Bojenje je zahtijevalo visoku stručnu kvalifikaciju, pa su se zato bojadisari često specijalizirali za bojenje sukna u istim tonovima. Kao i u Italiji sukna su se u razne nijanse modre boje bojila guadom. U »visoku umjetnost bojenja« ubrajalo se umijeće bojenja tkanine u žutu, crvenu i u zelenu boju. Valjači sukna koji su valjali sukno radi skupljanja u posebnim stupama i istezači koji su rastezali mokru tkaninu

¹² Roller, 10, i d.; Dinić-Knežević, 92 i d.

¹³ Vidi L. M. B r a g i n a, Florentijskoe suknodelie v XV v. — Zbornik: *Problemi genezisa kapitalizma*, Moskva 1970.

¹⁴ U Firenzi je zajedno sa tkalcem radio i snovač, koji je od kardirane pređe snovao osnovu buduće tkanine. U Dubrovniku je, kako se čini, tu operaciju obavljao sam tkalac.

i davali joj potreban oblik, sušili je — morali su biti veliki stručnjaci da ne bi poderali tkaninu i da ne bi pokvarili skoro gotov proizvod.

Završni su radovi zahtijevali naviku i umijeće, a njih su obavljali grebenari — garzotti — i podstrigači — cimatori. Grebenari su rašešljavali određene vrste tkanina, češljali su njihovu površinu, podstrigači su obavljali sve završne operacije — obrađivali su površinu lica, glačali i slagali sukno.

Dubrovačko sukнарstvo na taj način nije brojilo 20 kao firentinsko nego svega 11 zanatskih struka. Uzme li se u obzir neusporedivo manji opseg proizvodnje sukna u Dubrovniku, može se nivo raspodjele rada u njegovu sukнарstvu smatrati visokim. Proizvodni se proces ovdje, kao i u Italiji, dijelio na tri gotovo samostalne faze: 1) obrada i pređenje vune, 2) tkanje, 3) bojenje i završna obrada sukna.

U firentinskom sukнарstvu posebna karika u sistemu proizvodnje, kako je to objasnila L. M. Bragina, postaje bottega vunara gdje se objedinjuju sve završne operacije obrade vune,¹⁵ tj. najzanimljivija je, prema mišljenju Bragine, za proučavanje preduvjeta i geneze elemenata kapitalističkih odnosa u Firenzi prva etapa sukнаrske proizvodnje. U dubrovačkom sukнарstvu od momenta njegove pojave i za vrijeme procvata — dvadesete do četrdesetih godina XV st. — najveće se značenje sa stajališta promjene u organizaciji proizvodnje daje posljednjoj fazi procesa i njegovoj osnovnoj karici — bojadisarskoj i peračkoj radionici.

Dakle, prisutnost trgovačkog kapitala kod dubrovačkih patricija, stalni priljev slobodne, od zemljoradnje otrgnute radne snage, veliko tržište za plasman u susjedstvu, a isto tako i duh poduzetnosti i bogaćenja što je zahvatio bazen Jadrana — takve su okolnosti početka XV st. u Dubrovniku. Ta je atmosfera nametala i diktirala smjer djelatnosti mnogim poduzetnim Dubrovčanima i strancima. Zaključujući ugovore s talijanskim majstorima dubrovačka se komuna trudila da stvori sve uvjete za njihov uspješan rad: davali su im kredite, radionice ili prostorije za radionice itd.

Ugovor komune s Pavlom Kornelom iz Piacenze 1416. g. bio je najznačajniji po postavljenim zadacima i po obostranim obvezama. Kornelo je morao organizirati proizvodnju i u toku 10 godina proizvoditi u Dubrovniku sukno za izvoz. Prve se godine Kornelo prihvatio da napravi 200 komada tkanine, a potom je svake godine morao povećavati proizvodnju za po 50 komada, da bi na svršetku određenog roka isporučio 650 komada za godinu. To je bio osnovni uvjet i u slučaju sniženja prihvaćene norme za proizvodnju komuna je predviđala kaznu od 2 dukata za svaki neproizvedeni komad sukna. Komuna je sa svoje strane dala Kornelu zajam od 2.000 dukata na deset godina i obvezala se da sagradi veliku radionicu prema projektu samog Kornela. Radionica je sa svom opremom predviđena za tog majstora za besplatnu upotrebu na ugovoreni rok. Kornelo je kao i ostali majstori-suknari mogao bez carine kupovati vunu i boje, a da ne plaća nikakav porez na proizvedenu robu. Osim toga su u poslovnoj sferi Kornelova prava bila izjednačena s pravima dubrovačkih građana.¹⁶ No Kornelo je uskoro umro, pa je sve obveze prema uvjetima ugovora pristao da preuzme njegov brat Petar Pantela, energičan radnik, čije je ime sigurno ušlo u povijest

¹⁵ Bragina, cit. dj. 95—96.

¹⁶ Roller, 7.

dubrovačkog zanatstva. Suvremenik svih tih događaja — Filip de Diversis — napisao je: »... slično kao što je u Piacenzi neki stric toga Petra, bio je i sam Petar ubilježen u knjigu tkalaca ili u trgovačku knjigu (Dubrovnik), jer je on ovdje prvi osnovao zanat.«¹⁷ Zaista, Pantela je ispunio ugovor — sukнарstvo je bilo organizirano — i za vrijeme toga procvata dostigao je opseg proizvodnje sukna u Dubrovniku, ako se može vjerovati Diversisovim navodima, 4 tisuće komada tkanina godišnje.¹⁸ Panteline su radionice u godini 1430. davale 650 komada sukna, tj. oko 1/6 cijele količine sukna proizvedenog u Republici.

Na Pantelinoj se djelatnosti valja zaustaviti detaljnije i pokušati, ako je moguće, pratiti funkcioniranje njegove glavne radionice.

Projekt je radionice, što ga je predložio još Kornelo, predviđao ujedinjavanje nekoliko oblika zanatskih radova pod jednim krovom, konkretno — pranje, bojenje sukna i njegovo rastezanje. Takva je kombinirana radionica bila izgrađena u zanatskom predgrađu Dubrovnik — na Pilama, pa ju je već godine 1419. predao knez s Malim vijećem Petru Panteli. To je bila prilično velika trokatna zgrada — 75×18—20 lakata¹⁹ (41×12 m). U prizemlju, sagrađenom od kamena, visokom 7—8 lakata, bile su neposredno smještene *bojadisaonice* sa dva velika kotla, s četirna drvenim bačvama i s vodovodom, *prostorija za skladište*, gdje su se čuvale boje i sve potrebno za bojadisarske radove, i *specijalna radionica* s kotlom za kipuću vodu i s velikim brvnima na kojima se pralo sukno. Prvi je kat — drveni — bio uređen kao prostor za stanovanje za najamne radnike radionice, a drugi je kat bio radionica sa svom opremom za rastezanje obojenog sukna.²⁰ Pantela je prema uvjetima ugovora morao u tu radionicu primati na bojenje sukno drugih majstora za istu cijenu kao i u Veneciji.²¹

Da radionica na Pilama ne bi stajala bez posla, Pantela je morao precizno organizirati rad u svim fazama proizvodnog procesa i morao je neprestano regulirati taj proces. Pantela je još prije nego što se pojavio u Dalmaciji postao iskusan sukнар i poduzetnik — radio je u Piacenzi, u Veneciji i u drugim talijanskim gradovima. U Dubrovniku on razvija bogatu djelatnost, ulazi u poslovne odnose s predstavnicima najrazličitijih slojeva stanovništva u Republici. Da bi sebi osigurao prijeko potrebna sredstva, osim kredita od komune, Pantela uspostavlja kontakte s najbogatijim dubrovačkim trgovcima i s davaocima kredita.

Godine 1417. Pantela kupuje partiju bala vune koja je poslana iz Venecije i teži 17.116 libra.²² Činovnici komune — Petar Bunić, Martol Džudžević, Marin Rastić — plaćaju tu vunu i troše gotovo polovinu sredstava dodijeljenih Panteli.²³

Već godine 1418. Pantela se udružuje s poznatim dubrovačkim patricijima Volčevićima — Andrijom i njegovim sinom Ivanom. Djed Andrije Volčevića

¹⁷ Diversis, 370—371.

¹⁸ Isto.

¹⁹ 1 lakat = 0,55 metara.

²⁰ Roller, 29—30; Diversis, 370—371.

²¹ Dinić-Knežević, 89—90.

²² 1 libra = 358 grama.

²³ Dinić-Knežević, 90 — Činovnici su za tu kupnju platili više od 967 dukata iz pomoći (subvencije) od 2.000 dukata.

bavio se trgovinom koraljima, financirao je ulov koralja, solane, imao je razgranatu vezu trgovačkih mreža u Italiji, uglavnom u Apuliji, i po svoj je prilici sakupio izvanredan kapital koji je prešao u ruke njegovih nasljednika.²⁴ Andrija Volčević bio je prvi predstavnik svog istaknutog roda koji se tako odlučno preorijentirao na financiranje zanata i uložio u suknarstvo značajne svote.

Uvjeti ugovora bili su uobičajeni — najprije su obje strane ulagale po 2 000 dukata: Volčevići u novcu i u vuni, Pantela je osim novaca obećao da će za pokriće te svote dati na zajedničku upotrebu komunalnu radionicu i cijelu opremu kojima je raspolagao. Poslije su kompanjoni morali unijeti još po 2.000 dukata. Predviđeno je da se zarada dijeli na jednake dijelove.

Među sličnim udruženjima za financiranje suknarstva, koja su se pojavila u Dubrovniku u prvoj polovici XV st., bilo je udruženje Volčevića i Petra Pantele najveće, njihov se imetak procjenjivao na 6.000 dukata.²⁵ Ugovor o suradnji Volčevića i Pantele sastavljen je predvidivo na 5 godina, no zajednica je potrajala samo tri godine, pa se raspala. Razlog razvrgnuća ugovora nije označen u dokumentima, ali se može pretpostaviti da je inicijativa došla od Pantele jer se on nije mogao dugo pomiriti s uvjetima ugovora koji su sputavali njegovu djelatnost: zajednica mu je ostavila samo rad na proizvodnji sukna u komunalnoj radionici i izvan nje. Sva se trgovina suknom nalazila u rukama Volčevića: Pantela je sukno morao predavati u skladište i u dućan Volčevića, koji su se nalazili u centru Dubrovnika — na Pločama.²⁶

Osim toga Pantela u toku cijelog tog perioda nije imao pravo da ugovara nikakve druge zajednice odvojeno od Volčevića. Čini se da se to ograničenje nije širilo i na Volčeviče koji su godine 1420. bez Pantele, ali u zajednici s Ivanom Menčetićem i s majstorom Tomom iz Vicenze unajmili još jednu komunalnu bojadisaonicu i zapošljavaju bojadisara Brunora iz Firenze.²⁷

No, bilo tako ili drugačije Pantela je u napetom periodu nastajanja suknarstva dobio mogućnost da iskoristi sredstva zajednice za potrebe proizvodnje: malo je vjerojatno da bi krediti komune bili dovoljni za sve najednom — za buduće kupovanje sirovina, za plaćanje obrade vune, za unajmljivanje radne snage itd. No, s druge je strane Pantelina zajednica s Volčevićima bila oličenje prodora privatnog trgovačkog kapitala u zanatstvo, težnje trgovaca da zanatstvo potčine interesima trgovine.

Panteli je palo u dio da radi s manje bogatim trgovcima, sa srednjim slojevima Dubrovčana i s raznim strancima. U arhivima su sačuvani podaci o tome kako je Pantela kupovao vunu od talijanskih i katalonskih trgovaca (Pavla Korteze, Ivana Brula, Bernarda Taskvila i dr.), o prodaji gotovog sukna Dubrovčanima (Petru Prodanelu, liječniku Tomi), Talijanima (Firentincu Bernardu, Belfratellovu sinu), o dobivanju neobojenog sukna na obradu od stranaca i od dubrovačkih suknara (Živka Radosalića, Berka de la Pergule, Manfredonca Kola Puljeza) itd.²⁸ Ponekad je Pantela ulazio u kratkoročne ugovore o suradnji

²⁴ I. M a n k e n, Dubrovački patricijat u XIV veku, Beograd 1960, 449—450.

²⁵ Roller, 45—46.

²⁶ Dinić-Knežević, 94—95.

²⁷ Roller, 48.

²⁸ Dinić-Knežević, 90—103; Roller, 44 i dalje.

s drugim zanatlijama, primao je na bojenje grubu vunenu tkaninu od običnih stanovnika Dubrovnika.²⁹

Krug njegovih poslovnih veza brzo se širio — u trgovačke su i u kreditne ugovore ulazile sve nove i nove osobe sa svojim jamcima, prokuratorima, agentima. Zahtjevi i sudske rasprave toga perioda sakupljeni u arhivskim serijama *Diversa cancellariae* i *Diversa notariae* uvode u atmosferu kompliciranih obraduna o uzajamnim obvezama.³⁰

Posebna je Pantelina briga ostalo unajmljivanje radne snage. Ugovori o najmu svjedoče da je Pantela primao neobučene i pretežno mlade radnike iz raznih susjednih krajeva i gradova — Trebinja, Konavljia, Kotora, Dračevica, Borača, Dubrave, Popova³¹ i dr. Rijetko su se među pristiglim radnicima susretali kvalificirani zanatlije — tkalci, kojima je Pantela davao tkalačke stanove i sve alate.

Vunu su obično preli prelc i prelje — u kućnoj radionici kako u samom gradu tako i izvan gradskih zidina, u krajevima koji pripadaju Republici. Pantela je davao vunu na predenje i morao se osim rada najamnih radnika koristiti radom dubrovačkih tkalaca koji su sačuvali svoju samostalnost. Takvi su se tkalci trudili da se ne povezuju bilo kakvim obvezama i tkali su sukno za razne trgovce i poduzetnike.³²

Značenje Panteline djelatnosti i djelatnosti drugih poduzetnika nije se ograničilo na oživljavanje poslovne atmosfere grada — zahvaljujući njihovim naporima stekla je organizacija proizvodnje u sukнарstvu nove crte.

Prema izvorima je proces proizvodnje sukna sa stajališta organizacije i odnosa što su se pojavili u oblasti proizvodnje izgledao po prilici ovako: prije nego što je sukno-poluproizvod ušlo u bojadisarsku radionicu, sirovina je prolazila kroz ruke mnogih zanatlija koji su se bavili obradom vune i tkanjem. U prvoj su polovici XV st. u Dubrovniku obrađivali vunu i tkali sukno uglavnom samostalni zanatlije koji se još nisu ujedinili u cehovska bratstva i koji su imali domaću radionicu i vlastita oruđa za rad. U I i u II fazi proizvodnje nastupali su Pantela i njemu slični poduzetnici kao raspodjeljivači sirovine i kupci poluproizvoda. Dalje je proizvodni proces tekao u bojadisarskoj radionici. Pantelina je radionica bila uzor i najveća na Pilama. Ona je obuhvaćala i centralizirala III fazu proizvodnog procesa koji se sastojao od nekoliko važnih operacija — pranje sukna, njegovo bojenje, valjanje, rastezanje i sušenje. Za obavljanje tih operacija bili su potrebni kvalificirani majstori i pomoćni radnici. Kako je poznato, u Pantelinoj su radionici radili iskusni stručnjaci, često Talijani, ali isto tako i neobučeni radnici iz zaleđa. Sam Pantela nije mogao neprestano i bez izbivanja biti u radionici, jer mu je u dio pala obveza da prati cijeli proizvodni proces i da ne dopušta zastoje u radionici ni prekid između triju proizvodnih faza. Da bi ispunio uvjete ugovora s komunom,

---

²⁹ Isto.

³⁰ Dinić-Knežević, 91—92.

³¹ Isto.

³² Posljednja je okolnost često dovodila do konflikata, pa je Malo vijeće zabranilo tkalcima da primaju pređu od drugog naručioca dok ne završe posao za prvoga. — Vidi Roller, 13 i dalje.

Pantela je morao ne samo da rukovodi radionicom, nego i da zanatlije prisili na sinkronizirani rad u I i u II fazi proizvodnje.

Na primjeru Panteline djelatnosti mogu se vidjeti sve raznovrsnosti veza i uzajamnih odnosa u suknarstvu 20-ih do 40-ih godina XV st. U I i II fazi proizvodnje uspostavljali su se među Pantelom i zanatlijama odnosi koje je K. Marx nazvao formalnim podređivanjem rada kapitalu,³³ i uz koje je poduzetnik ovladao prisutnim oblicima robne proizvodnje ne mijenjajući njegovu prirodu, njegovu socijalnu strukturu.

Zatim slijedi III faza — radionica koju je D. Roller odredio kao heterogenu manufakturu gdje je centraliziran samo dio proizvodnog procesa.³⁴ Prihvaćajući takvo određivanje jugoslavenskog povjesničara, ipak moramo istaknuti kako je Pantelina heterogena manufaktura bila malena po opsegu proizvodnje i kako je nosila tragove ranokapitalističkih odnosa, tj. specifičnost se manufakture sastojala u tome da su se u njoj elementi kapitalističke proizvodnje i novih kapitalističkih odnosa ispreplitali sa starim tradicijama i odnosima, karakterističnim za prostu robnu proizvodnju epohe feudalizma.

Da bi se to razumjelo, prijeko je potrebno osvrnuti se na principe Pantelina unajmljivanja radne snage i na položaj radnika u njegovoj radionici. Nekvalificirani su radnici koje je Pantela uzimao u najam bili daleko od položaja samostalnih zanatlija. Sasvim odvojeni od proizvodnih sredstava oni su ekonomski ovisili o jednom poslodavcu — Panteli, koji je bio iznad njih i nastupao je kao organizator proizvodnje. Slobodni od bilo kakvih korporativnih veza među sobom radnici su se podvrgli oštroj eksploataciji: morali su raditi od zore do mraka, pa i dio noći. Takvi odnosi među poslodavcima i radnicima, kakvi su se pojavili u radionici, nisu bili karakteristični za feudalnu epohu i za srednjovjekovnu organizaciju zanata. No, usporedno se s time položaj prostih radnika odlikovao nizom zanimljivih osobitosti koje se dobro provjeravaju u ugovorima o uvjetima najma. Svi su ugovori u stvari sastavljeni prema uzorku ugovora o naukovanju: Pantela se isto kao i srednjovjekovni majstor-zanatlija kada je uzimao na posao radnike na određeni rok (od 8 godina do 1 godine) obvezivao da im dâ hranu, odjeću, a nekada i stan. Rad radnika plaćan je neravnomjerno: Pantela je obično tek od druge godine počinjao radniku plaćati od 3 do 4 dinara na dan.³⁵ Na primjer Vlatko Ratković iz Dabra, koji je zaključio sporazum na 5 godina, obvezao se da prvu godinu radi samo za hranu i odjeću, za drugu godinu rada dobivao 10 perpera, za treću — 20 perpera, za četvrtu — 30 i za petu — 40 perpera. Sav mu je novac plaćen po završetku službe.³⁶ Htio ili ne htio takav je radnik bio povezan s Pantelom mnogo čvršćim vezama nego što bi to bila obična ekonomska ovisnost: pretpostavljalo se da radnik ne može skratiti rok najma. Zbog toga ne začuđuje onaj ugovor iz 1427. g., prema kojem neki Radovac Radosalić nije mogao otići od Pantele dok ne odradi svoj dug pod prijetnjom zatvaranja u tamnicu.³⁶

Na taj je način položaj najamnih radnika objedinio u sebi crte novoga i staroga. S jedne su strane to radnici odvojeni od proizvodnih sredstava i koji

³³ *Arhiv Marxa i Engelsa*, sv. II (VII), str. 91.

³⁴ Roller, 44.

³⁵ Dinić-Knežević, 91—92.

³⁶ Isto, 99.

prodaju svoju radnu snagu, a s druge nekvalificirani zanatlije epohe feudalizma koji čuvaju ostatke osobnih veza s vlasnikom radionice i elemente osobne ovisnosti.

Pantelina radionica nije bila jedina radionica novoga tipa. Kako je konstatirao D. Roller u toku 20-ih godina XV st. u Republici se pojavljuju mnoge suknarske radionice — velike i male, posebno sagrađene i ponovno preuređene. Među njima su bile i takve koje su bile predviđene za obavljanje niza operacija u obradi sukna. Poznato je da je u XV st. u Dubrovniku istodobno radilo 3—5 bojadisaonica, u kojima se obojeno sukno obično pralo, rastezalo i sušilo. Radionice su građene u predgrađima grada i u njegovoj okolici — u Rijeci Dubrovačkoj, Gružu, u Šumetama. Mogle su pripadati komuni ili privatnicima, ujedinjenima u udruženja. Članovi sličnih udruženja bili su trgovci iz redova patricijata koji su se pojavljivali kao ulagači kapitala (investitori) u gradnju i opremu radionice, a isto tako i iskusni suknari, uglavnom Talijani. Najaktivniji su ulagači kapitala bili Andrija Volčević, Ivan Menčetić, Jakov Kotruljević — imena tih plemića često se susreću u dokumentima XV st. Godine 1420. unajmili su Andrija Volčević, Ivan Menčetić i Toma iz Vicenze općinsku bojadisaonicu i zaposlili bojadisara — Firentinca. Taj je isti Volčević godine 1422. no sada već zajedno s Jakovom Kotruljevićem, osnovao veliku radionicu (temelj 90×70 laka-ta) u Šumetama i naručio je 6 kompleta opreme za valjanje i rastezanje sukna. U Rijeci je bila godine 1422. izgrađena radionica za sredstva kompanjona Andrije Volčevića, Ivana Menčetića, Jakova Kotruljevića i Nikole iz Prata. Svaki je od njih imao pravo da se koristi radionicom — da boji, pere, rasteže i suši sukno ovisno o svom ulogu.³⁷ Zanimljivo je primijetiti da se zajednica u tim sporazumima pojavljuje kao univerzalna organizacija koja se pokazala kao veoma prikladna za prodiranje trgovačkog kapitala u zanat. Ne raspoložemo izvorima koji bi omogućili da se analizira karakter proizvodnje u sličnim radionicama, iako je mogućnost pojave elemenata ranokapitalističkih odnosa ovdje veoma moguća.³⁸ No, te radionice u 20-im do 40-ih godina XV st. nisu obuhvaćale cijelu proizvodnju sukna u Dubrovniku i njihov udio u suknarstvu zasad još nije poznat. Poznato je samo da su se u dubrovačkom suknarstvu u vrijeme njegova procvata sukobili izdanci novih, ranokapitalističkih odnosa sa starim, tradicionalnim odnosima proste robne proizvodnje. Zahvaljujući novim oblicima proizvodnje postao je moguć tako brz razvitak toga zanata.

Pa što je onda unaprijed odredilo propast ranokapitalističke proizvodnje u Dubrovniku, koje je početak bio sasvim uspješan? Da bi se čovjek snašao u tom problemu, potrebno je dotaći se politike komune u oblasti zanata i formiranja organizacione strukture suknarstva u cjelini.

Vlada je osnivajući suknarstvo u Dubrovniku težila za tim da poveća dohodak državne blagajne. Politika komune prve faze — municipalni protekcionizam — sastojala se od davanja olakšica stranim majstorima-suknarima, od poticanja uvoza vune iz Italije, Španjolske, sjeverne Afrike, Francuske i dr. i od zabrane da se u Dubrovniku trguje stranim suknom.³⁹ Toj su vladinoj politici

³⁷ Roller, 30—31, 47—48.

³⁸ Roller je sklon da u svim radionicama vidi male manufakture, koje su centralizirale dio proizvodnje — vidi Roller, 47.

³⁹ Roller, 7—14.

odgovarali rani oblici upravljanja zanatom: sve su brige o potrebama suknara, rasplitanje svih sukoba među zanatlijama, kontrola kvalitete sukna bili povjereni trojici činovnika komune, koje je među patricijima biralo Veliko vijeće.

Kada su poteškoće početnog perioda prevladane i kada je suknarstvo postiglo značajne uspjehe, vlada godine 1432—1434. izdaje važne odredbe i postavlja specijalni organ — Komoru nadzora i rukovođenja suknarskim zanatom — Camera artis lane. Komorin je pisar upisivao imena svih onih koji su se bavili suknarstvom i za svakog je majstora otvarao posebnu knjigu da bi se tako pratio njegov rad. Kao i prije, sukno je moralo odgovarati određenim standardima i imati žig činovnika komore. Suknari koji su se pokušavali prikriti od budnog nadzora komune i koji su tajno proizvodili sukno za nekontroliranu prodaju podliježali su kazni: svako se prikrivanje vune i sukna izjednačivalo s krađom, sukno bez žiga su konfiscirali. Ali glavno po čemu su se razlikovale odredbe iz 1432—34. godine od prijašnjih, bilo je uvođenje poreza u suknarskom zanatu. Svaka je radionica morala isplaćivati činovnicima 2 perpera godišnje, a svaki se komad proizvedenog sukna oporezivao sa 2 dinara. Svi koji su se htjeli baviti tim zanatom morali su se zakleti da će poštovati propise komune i pod prijetnjom kazne od 10 perpera platiti činovnicima 6 dinara kao ulazninu.⁴⁰

Strah da ne izgubi tržište za plasman prisilio je vladu da preko Camere artis lane uvede i održi strogi red u proizvodnji sukna, da kontrolira djelatnost zanatlija — te su funkcije komore po nadzoru i donošenju propisa o suknarstvu podsjećale na funkcije zanatskog ceha. Aktivna je djelatnost prvih poduzetnika — Pantele, Volčevića, Menčetića, Kotruljevića i dr. — uzbunila Republiku koja nije željela nikome ustupiti svoje prihode i ulogu organizatora suknarskog zanata. G. 1421. komuna donosi rješenje o zabrani da bojadisari među sobom zaključuju zajednice pod prijetnjom kazne od 100 zlatnih dukata, a godine 1454—55. sankcije protiv narušilaca te odredbe postaju još strože — idu do lišavanja slobode na 1 godinu.⁴¹ No ni to ograničenje nije zadovoljilo komunu: godine 1442. sve su privatne bojadisaonice prema vladinoj odredbi morale prijeći u ruke komune. Poduzetnici i majstori-bojadisari imali su samo pravo uzeti u zakup komunalnu radionicu. Prema odluci iz godine 1454. bojadisaonice su se davale u zakup na javnim aukcijama, ograničeno na 6 mjeseci, poslije kojih su se pretendenti na općinsku bojadisaonicu opet susretali na aukciji.⁴² Mogućnost slobodne djelatnosti poduzetnika bila je prekinuta. Poduzetnici su postajali zakupnici-otkupljivači obavezni da obrađuju i boje tkanine po cijenama koje je odredila komuna.

U drugoj polovici XV st. kontrola kvalitete sukna postaje još stroža: osniva se nova komora — Camera nova artis lane — koja se bavila specijalno ispitivanjem kvalitete sukna.⁴³ U staroj se komori razvijaju sudske funkcije. Sada ona razmatra sve tužbe u suknarskom zanatu, na svršetku XV st. stječe pravo za krađu vune ili sukna osuđivati na teška mučenja, a u XVI st. na odsijecanje desne ruke.⁴⁴

⁴⁰ Roller, 9.

⁴¹ Isto, 59—63.

⁴² Roller, 10, 60—63.

⁴³ Isto, 18.

⁴⁴ Isto, 21, 28—29.

To što je komuna prekinula slobodno poduzetništvo i smanjila velike radionice dovodi u suknarstvu do pobjede i učvršćenja rada sitnih samostalnih i polusamostalnih zanatlija. Ta se pojava indirektno odrazila u tako značajnoj činjenici kao što je udruživanje zanatlija suknarskih struka u profesionalna bratstva na svršetku XV i na početku XVI st. Bratstva su imala svoje statute i za srednjovjekovni ceh tipično administrativno uređenje.⁴⁵

Na taj se način, ako se proučavaju u cjelini organizacija suknarskog zanata i njegov karakter, može zaključiti kako je taj zanat od vremena svoje pojave u Dubrovniku postepeno stjecao, ne bez napora vlade, jasnu srednjovjekovnu organizacionu strukturu, najprije municipalnu, zatim municipalno-cehovsku, i kako je postao oblast pretežno proste robne proizvodnje. Izdanci se kapitalističkih odnosa u obliku radionica manufakturnog tipa nisu mogli učvrstiti, ni dalje razviti. Oni su nestali već u 50-im godinama XV st.,⁴⁶ zato što su se susreli s preprekama u obliku srednjovjekovnog uređenja grada i potpunog gospodarenja feudalnih odnosa u susjednim zemljama, koje su za te konkretne uvjete bile nepremostive.⁴⁷ Socijalno-ekonomski razvitak cijele Dalmatinske regije i najbližih krajeva još nije dostigao takvu razinu proizvodnje u robno-novčanim odnosima na kojoj počinje proces prvobitne akumulacije kapitala, a koji zakonito vodi prema zametku kapitalizma. Manufaktura se u Dubrovniku pokazala kao nepostojana, a geneza ranokapitalističkih elemenata u tkalaštvu vune kao proces koji se može izmijeniti. Pobjeda municipalno-korporativnog uređenja u suknarskom zanatu poklapa se s opadanjem proizvodnje sukna. Svi vladini pokušaji da zadrži i spriječi opadanje suknarstva pokazali su se kao uzaludni, jer u toku XVI st. ono nestaje. Po svemu sudeći renesansa suknarstva u Dubrovniku bila je moguća samo na novoj osnovici koja bi dopuštala slobodu poduzetnicima, slobodu konkurencije, bez okova centralizirane uprave i strogih pravila. No ipak procvat suknarstva u Dubrovniku u doba pojave ranokapitalističke manufakture nije prošao bez traga. Suknarstvo je prije svega privuklo pažnju najposlovnijeg i najbogatijeg dijela stanovništva: pojavili su se trgovci čiji su ulogi bili jedan od uvjeta razvitka toga zanata. Za takve kao što su bili Volčevići, Menčetići, Kotruljevići i drugi predstavnici trgovačkog kapitala suknarstvo je bilo samo jedan od načina za izvlačenje prihoda. Svaki je trgovac mogao u svako doba izvući svoj kapital iz zanata ako mu on nije donosio dobit, pa ga plasirati u trgovinu. No ipak se u patricijskoj sredini već pojavljuje poseban sloj zainteresiranih za razvitak gradske industrije, za proizvodnju robe za izvoz, pa prema tome zainteresiranih za promjenu nekih starih tradicija vezanih uz čisto posredničku trgovinu.

Položaj patricija u društvenoj strukturi grada i njihova socijalna priroda n'su se izmijenili, ali je diferenciranost interesa, djelatnosti njihovih predstavnika postala osjetnija u doba procvata suknarstva.

No, što su bili predstavnici poduzetnika-suknara iz srednjih slojeva stanovništva — tipa Pantele — sam Pantela, njegov nećak i pomoćnik Filip de

⁴⁵ Roller, 173—260; N. P. Manančikova, K voprosu ob organizaciji remesla v Dubrovniku XIV—XVI vv. — Zbornik *Voprosi istorii Slavjan*, 2. izd., Voronjež 1966.

⁴⁶ Roller, 50.

⁴⁷ Naumov, *Gospodstvujuščij klass*, n. dj.

Silva, Marko Veselković, Pantelin kompanjon, poznati sukнар Augustin, sin Vlahov iz Prata⁴⁸ i ostali?

Čini se da će ovdje biti dovoljno ako se sa socijalnog stajališta razmotri djelatnost tog istog Petra Pantele. Pantela je u sebi ujedinio crte energičnog poslovnog čovjeka novoga tipa: nije radio kao običan zanatlija, nego je bio organizator proizvodnje, u čijim su se rukama našle radionica, njezina oprema i proizvodna sredstva. Ipak Pantelu nije moguće nazvati poduzetnikom-industrialcem, jer on sam nije raspolagao prijeko potrebnim sredstvima — radionicu mu je dala komuna u zakup, a i kapital koji je Pantela uložio u sukнарstvo bio je porijeklom trgovački i posudbeno-lihvarski. Proglašivanje Pantele prvim kapitalistom u Dubrovniku, kako je to učinio D. Roller,⁴⁹ zahtijeva, po našem mišljenju, preciziranje. Kapitalistička djelatnost pretpostavlja opsežnost, slobodu inicijative, slobodu prilagođivanja proizvodnje potrebama tržišta. Pantela, kao ni drugi poduzetnici, nije imao za kapitaliste potrebnu slobodu djelatnosti. O tome u stvari svjedoči istraživanje samoga D. Rollera, gdje je pokazao kako su kontrola i sva moguća ograničenja sputali Pantelinu djelatnost: kako je poznato, njegov je pokušaj da kupi drugu bojadisaonicu završio neuspjehom — komuna nije dopuštala da jedan poduzetnik ima dvije bojadisaonice.⁵⁰ Velik dio zarade koju je Pantela dobio od sukнарstva uložio je opet u krajnjem rezultatu on sam u trgovinu, brodovlasništvo i u nabavu zemlje.⁵¹ Karakteristično je da su poduzetnici u Dubrovniku — veliki, srednji i sitni — rado kupovali zemlju i nisu propuštali priliku da se bave trgovačkim operacijama.

Poduzetnici Pantelina tipa bili su socijalno raznoliki: nastupali su kao sukнari, trgovci, lihvari, brodovlasnici, pa čak i kao zemljoposjednici. Na zemlji tog istog Pantele radili su feudalno ovisni seljaci-kmetovi.⁵² Sve to otežava socijalnu karakterizaciju Pantele i drugih prosječnih sukнara. Može se pretpostaviti da u Pantelinu liku imamo poduzetnika ranokapitalističkog tipa, čiji se socijalni položaj na kraju nije tako uobličio. A izdvajanje svih sukнara-poduzetnika kao sloja rane buržoazije u gradu čini nam se neodgovarajućim — izdanci se kapitalističke proizvodnje nisu učvrstili, pa poduzetnici nisu izašli iz okvira građanskog staleža.

Prodiranje trgovačkog kapitala u oblast zanatstva dovelo je do pojave nove diferencijacije zanatskog stanovništva. Kvalificirani zanatlije — tkalci, bojadisari, valjači sukна, istezači, podstrigači i dr. — zauzimali su razne položaje. Jedni od njih, otrgnuti od proizvodnih sredstava, radili su u radionici poduzetnika. Drugi koji su djelomično sačuvali proizvodna sredstva, bili su prisiljeni da izvršavaju narudžbe jednoga ili nekoliko poduzetnika-raspačivača sirovine. Ostali su i samostalni zanatlije koji su radili u svojoj kućnoj radionici i često sami prodavali svoju robu. Među samostalnim i polusamostalnim zanatlijama bilo je, kako se čini, mnogo tkalaca: tkalci nisu bili sasvim otrgnuti od tržišta sirovina i od tržišta za plasman i imali su mogućnost prodaje tkanina što su ih sami proizveli. O tome svjedoči običaj prema kojem su naručioc i plaćivali rad tkalaca

⁴⁸ Dinić-Knežević, 99.

⁴⁹ Roller, 47.

⁵⁰ Dinić-Knežević, 100.

⁵¹ Isto, 110 i dalje.

⁵² Isto, 139.

polovinu suknom,⁵³ a isto tako i činjenica da su tkalci svoje sukno često davali na bojenje u Pantelinu radionicu.⁵⁴

Najvažniji su socijalni pokreti bili u nižim slojevima zanatskog stanovništva Dubrovnika. Visok nivo podjele rada, koji se učvrstio u sukmarstvu za vrijeme njegova procvata, dopustio je da se široko iskorištava nekvalificirana radna snaga: zanatsko se stanovništvo značajno povećalo ne toliko za račun nadničara u gradu, koliko za račun činjenice da su stanovnici okolice i susjednih krajeva izgubili vezu za zemljom. Čistači, tresaći i češljači vune za koje nije bilo potrebno mnogo obučavanja bili su najniže plaćene kategorije zanatlija i paralelno s najamnim radnicima bojadisaonica i peračkih radionica činili preteče proletarijata. Ti su zanatlije, kako pretpostavljamo, u proučavano vrijeme činili poseban sloj stanovništva i nalazili su se u krajnje teškom položaju — mizerno plaćanje rada osudilo ih je na polugladno bijedno življenje. Povećanje veoma eksploatiranog i najsiromašnijeg sloja gradskog stanovništva bitno je mijenjalo atmosferu grada, zaoštravalo je proturječja, izazivalo socijalne i klasne konflikte.

Temeljeći se na sumarnom pregledu raznih činjenica koje se navode u posljednjim istraživanjima socijalno-ekonomskih odnosa u Dubrovniku u Dalmaciji XV st. mogu se kao hipoteza iznijeti neke pretpostavke o položaju radnih masa u širim razmjerima. Prije svega, kako nam se čini, od sredine XV st. u Dubrovniku se odvija neko niveliranje razine imetka nižih slojeva stanovništva — o tome svjedoči gotovo jednaka plaća za rad nadničarima i najamnim radnicima u oblasti zanata, u organizaciji trgovine, u poljoprivredi i u pomorstvu. Čini se da istodobno, seljenje zanatlija iz Dubrovnika u druge gradove Dalmacije i u druge krajeve na Balkanu, koje je postalo uobičajena pojava, otkriva tendenciju izjednačavanja položaja radnih ljudi — nekvalificirane i nisko kvalificirane radne snage — u Dalmaciji u toku XV st. i još jasnijeg razgraničavanja klasnih i socijalnih interesa na početku XVI st.

Isto se tako može pretpostaviti kako je porast, u XV st. u Dubrovniku i vjerojatno u drugim dalmatinskim gradovima, broja osoba odvojenih od proizvodnih sredstava za koje jedini izvor sredstava za život, odnosno za opstanak, postaje najamni rad, neposredno uzrokovan početkom procesa prvobitne akumulacije u Dalmaciji. Posljednja pretpostavka zahtijeva osobito precizno provjeravanje i potkrepljivanje konkretnim izvornim materijalom.

A što se tiče rane manufakture u Dubrovniku ona se na temelju uvjeta pojavljivanja i na temelju specifičnih karakteristika može odnositi na pojave koje karakteriziraju, kako je to odredio K. Marx, drugi put prijelaza s feudalnog načina proizvodnje na kapitalistički: »Prijelaz s feudalnog načina proizvodnje ostvaruje se na dva načina. Proizvođač postaje trgovac i kapitalist nasuprot naturalnom gospodarstvu i cehovima povezanom zanatu srednjovjekovne gradske proizvodnje. To je stvarno revolucionaran put. Ili, opet, trgovac neposredno potčinjuje sebi proizvodnju. Ma kako veliko bilo povijesno značenje posljednjeg puta kao prijelazne stepenice, on ipak sam od sebe ne vodi prevratu u starom načinu proizvodnje, koji se prije konzervira i zadržava kod toga kao za njega samoga prijeko potreban prethodni uvjet.«⁵⁵

---

⁵³ Roller, 42—43, 54—58.

⁵⁴ Dinić-Knežević, 96.

⁵⁵ K. Marx, Kapital, sv. III, 1955, str. 346.

Summary

THE EARLY MANUFACTURE AND THE SOCIAL ASPECTS OF THE HISTORY OF THE TRADES IN DUBROVNIK IN THE 15TH AND THE BEGINNING OF THE 16TH CENTURIES

The author analyzes some of the essential characteristics of the early manufacture in Dubrovnik, mainly in the textile manufacture, with the aim of explaining the causes of the development and the subsequent disappearance of early capitalist elements in Dubrovnik's economy in the 15th century. Pointing out that the rise of the craftsmanship in Dubrovnik in the 15th century was the result of her economic and political development, the author gives a comprehensive description of the organization of work in cloth manufacture, in particular the activity of Petar Pantela of Piacenza, who established a big cloth workshop at Pile with the help of the Dubrovnik government. This was also reflected in the status of the workers in Pantela's workshops, which contained remnants of personal relations and elements of personal dependence on the owner. The author sees the causes of the disappearance of Dubrovnik's textile manufacture in the 16th century in the communal policy, which prevented the development of early capitalist elements. In the initial period the development of textile manufacture was furthered by communal protectionist policies, which facilitated the arrival of foreign masters and provided favourable conditions for their work. However, the government soon imposed a tight control over the textile manufacture, which ended the free activity of textile manufacturers. In the end the author tries to determine the social consequences of the development of textile manufacture in Dubrovnik. She points out the important role of the capital of merchants from patrician circles, but does not agree that Peter Pantela was the first capitalist in Dubrovnik, because neither he nor other textile manufacturers had the necessary freedom of action in business. On the other hand, the development of the textile manufacture brought about the growth of lower-class craftsmen, thus increasing the tension in class relations in Dubrovnik.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU — INSTITUT ZA HRVATSKU POVIJEST

INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
ИНСТИТУТ ХОРВАТСКОЙ ИСТОРИИ

RADOVI

10

ZAGREB

1977

UREDNIČKI ODBOR

Ljubo BOBAN, Ljubiša DOKLESTIĆ, Josip ADAMČEK, Hrvoje MATKOVIĆ

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

JOSIP ADAMČEK

UREDNIK

NIKŠA STANČIĆ

Radovi 10

Izdavač

**Sveučilište u Zagrebu
Centar za povijesne znanosti
Odjel za hrvatsku povijest
Zagreb, Krčka 1.**

Za izdavača

dr Josip Adamček

Prijevod

dr Vera Andrassy (engleski)

dr Blanka Jakić (njemački)

Nada Cekić (ruski)

dr Vlasta Vince (slovenski)

Lektor i korektor

Branko Erdeljac

